

“Ik voel het kraken in mijn hersens” Schizofrene mensen en aanraking¹

Els van Dongen

Negatieve ervaringen van schizofrene mensen, zoals verlies, maken duidelijk dat de afstand tussen het door de taal betekende en het lichaam verloren kan gaan. Woord en tastzin vloeien in elkaar. Over het algemeen verklaart men dit uit het ontbreken van de totstandkoming van een scheiding tussen het ik van schizofrenen en de ander. Betekenisgeving aan gewaarwordingen van aanraking door het woord vindt plaats door specifieke zinswendingen van schizofrenen, waarin zij de taal van haar symbolische dimensie ontdoen. In dit artikel wordt dit alles verbonden aan culturele problematiek. Er wordt naar voren gebracht dat deze bijzondere ervaringen van aanraking, behalve over de problematiek van schizofrene mensen ook iets zegt over een cultuur.

Inleiding

Tijdens mijn veldwerk in een psychiatrisch ziekenhuis werd ik regelmatig geconfronteerd met ‘aanraking’ en bepaalde lichaamsbelevingen van schizofrene mensen die soms rauw, direct en onmiddellijk waren. Die confrontatie vond zowel plaats in verhalen van patiënten als in de omgang. De bekende methode van antropologen – participerende observatie – die veelal neer komt op auditieve en visuele observatie, was soms meer ‘aanrakings-observatie’. In deze ervaringen was ik het niet die de wereld van mensen binnen trad; de mensen drongen zich in mij binnen. Ik hoorde verhalen van patiënten over hoe anderen zich in hen binnendrongen en hoe dat werd gevoeld. Deze omkering – van het binnendringen van anderen in de ruimte en het lichaam van patiënten in het binnendringen van sommige patiënten in mijn ruimte en ‘lichaam’ – vormt de aanleiding tot onderstaand vertoog.

Betekenisgeving aan het binnendringen van anderen in het lichaam en de ruimte van schizofrene mensen vindt meestal plaats vanuit de specifieke zinswendingen die zij gebruiken. Een bekend voorbeeld hiervan is de ‘Augenverdreher’ van Freud. Een vrouw zegt ‘mijn ogen staan verkeerd’. Zij geeft als uitleg dat haar lief er telkens anders uitziet. Ze kan dus eigenlijk haar ogen niet meer vertrouwen. Ze zegt: “Ik zie de wereld met andere ogen. Ik heb verdraaide ogen.” Wat zij van haar geliefde zegt en vindt,

betreft zij op haar eigen lichaam. Hiermee gaat de afstand tussen haar en het betekende verloren. Het is geen intellectuele stoornis; dat blijkt uit haar verklaring (Cf. Moyaert 1982a).

Over het verlies van deze afstand gaat dit artikel. Ik maak voor een deel gebruik van het werk van Moyaert (1982), maar waar deze auteur de aanraking en de affectieve reacties van schizofrenen mensen hierop bindt aan de taal en stelt dat schizofrene mensen nooit goed in de culturele orde zijn ingetreden en de taal ontdoen van hun symbolische dimensie, is mijn these dat schizofrenen een grote sensitiviteit aan de dag leggen voor de culturele orde en dat zij in hun uitingen over de beleving van aanraking een duidelijke boodschap leggen, die anderen aan het denken kan zetten.

In onze uitingen over gewaarwordingen van aanraking is taal een be-middelaar tussen ons lichaam en de wereld. Dit schept een zekere afstand. In de gewaarwordingen van het aanraken kan het sociale en fysieke dan ook niet van elkaar worden gescheiden. Het is niet verwonderlijk dat de taal zoveel metaforen voor aanraking heeft. Men spreekt bijvoorbeeld over een warm mens, een koude kikker, een stekelige opmerking, een onaanraakbaar mens, alsof men met zijn huid voelt. 'Tactile metaphors are primarily concerned with our 'feelings', 'sensivities' and emotions, and our interactions with other people', schrijft Synnott (1993: 158).

Dit lijkt een open deur. Als de gewaarwordingen van aanraking echter drastisch veranderen bijvoorbeeld door een aandoening, wordt plotseling duidelijk welke betekenis voor de persoon en de anderen om hem heen deze zintuiglijke waarnemingen hebben. Als mensen onaanraakbaar worden of niet langer meer willen gewaarworden dat ze worden aangeraakt, heeft dit verregaande gevolgen voor hun sociale relaties en voor hun persoonlijke ervaringen. Dan wordt ook duidelijk wat in een cultuur de opvattingen zijn hieromtrent.

Zintuigen zijn het tuig waarmee we de wereld betreden. Soms is het echter omgekeerd. In de schizofrenie wordt de wereld niet betreden, maar betreedt de wereld de mens. Auditieve en visuele hallucinaties komen ongevraagd en dikwijls ongewenst het lichaam van de schizofrene mens in. Deze zintuiglijke gewaarwordingen zijn, hoe verschrikkelijk ook, toch vaak een doorbraak van iets dat verdrongen is (Cf. Moyaert 1982). En met die verdrongen (of onbewuste) inhoud kunnen anderen, bijvoorbeeld therapeuten, aan de slag.

Een vernietigender en onbegrijpelijker proces vindt plaats op het terrein van de aanraking. Schizofrene mensen voelen zich aangeraakt door andere mensen en die aanraking impliceert een vernietiging van het eigen lichaam.

Het komt voor dat bij schizofrene mensen sommige dingen die gebeuren of worden gezegd niet langer door de taal op afstand van het lichaam worden gehouden, maar tot een stuk van het lichaam gaan behoren en dus worden gevoeld alsof zij direct in het lichaam snijden. Woord en tastzin vloeien in elkaar over en de relaties tussen schizofrenen en anderen verdinglijken. Men zou dan kunnen zeggen dat die dingen of woorden worden gekarakteriseerd door onmiddellijkheid en onbemiddeldheid. Houden 'normale' mensen afstand tussen het woord en de aanraking door het onderscheid in woord en het object dat wordt betekend door dat woord, schizofrene mensen voelen het woord soms als directe sensatie.

In dit paper wil ik ingaan op deze gewaarwordingen van de aanraking van andere mensen, de betekenis ervan voor schizofrene mensen zelf en voor anderen, en de culturele aspecten. Ik zal eerst trachten aan te geven welke rol aanraking speelt in het leven als schizofrene mens. Vervolgens zal ik een relatie tussen het voelen van schizofrene mensen en de cultuur trachten aan te geven. Wellicht kom ik ook toe aan een voorlopig antwoord op de vraag wat deze bijzondere zintuiglijke waarnemingen over onze cultuur zeggen.

De wereld in het lichaam: lichamelijke gewaarwordingen van schizofrene mensen.

Ik heb een troebel gevoel, ik voel het leven van andere mensen. Ik krijg er een troebel gevoel van, omdat anderen onder mijn gedachten kruipen. Als mensen zeggen: Ik denk het niet, dan denk ik dat ik niet mag denken. Ze zeggen aldoor maar: Ik denk het niet, en nu denk ik niet meer, ik praat alleen nog maar.

Mijn moeder zit in mijn hoofd. Ze geeft me slechte gedachtes. Ik voel het zelfs kraken in mijn hersens... Mijn moeder is een krankzinnige helderzienster. Ze kan mensen plagen, behoeftes geven en afnemen. Dan laat ze iets opkomen uit haar maag en dat adem ik dan in.

Deze citaten van twee schizofrene mensen, Vincent en Eva, tonen hoe anderen in het lichaam worden gevoeld. Misschien doen zulke uitspraken de lezer denken aan dromen of andere (intense) ervaringen. Er wordt immers gezongen: 'I've got you under my skin' (Sinatra). Maar wat in dit lied lust is en een bepaalde afstand kent tussen het object en de lichamelijke sensatie via de taal (geen mens zal zeggen dat iemand werkelijk onder zijn huid is gaan zitten), dat wordt in de schizofrenie een beklemmende werkelijkheid van onlustgevoelens. Hier kan men niet volstaan met te beweren dat deze uitspraken op afstand van het lichaam worden gehouden. Alles wat de vrouw en de man over 'de mensen' en de moeder zeggen of doen wordt betrokken op het eigen lichaam of een deel ervan. Bij Eva bijvoorbeeld zit haar moeder niet enkel in haar hoofd, ook in haar vagina en de rest van haar lichaam. Zij zegt onder andere nog: "Mijn moeder verkracht mij... ze geeft mij seksuele gevoelens... ze vergiftigt mij... ze wil mij dood hebben ... ik word vermoord."

Alles wat anderen zeggen of doen, wordt tot lichamelijke sensatie. Er vindt als het ware een ineenstrengeling plaats van het lichaam en de anderen, of tenminste het handelen van anderen.

In een tweetal artikelen over taal, lichamelijkheid en affect (1982a, 1982b) beschrijft Moyaert, filosoof en psychotherapeut, de voorstellingen en affecten in de schizofrenie. Ik zal mij voor deze paragraaf op deze inzichten baseren.

Moyaert's analyse komt kort samengevat op het volgende neer. Er vindt een reductie plaats van het betekende tot een stuk van het lichaam: alles wat een schizofrene mens van anderen ervaart wordt betrokken op het eigen lichaam. Die betrokkenheid is niet het lustgevoel dat uit het bovengenoemde lied spreekt. Ze is hypochondrisch. In plaats dat het lichaam en het betekende object uit elkaar worden gehouden, worden beide één. In deze zin kan men begrijpen wat Eva voelt: alles wat haar moeder over

haar zegt, wordt haar lichaam. Ze heeft seksuele gevoelens, haar lichaam voelt verkracht, en wat ze voelt is oorspronkelijk niet van haar, maar behoort thans wel tot haar lichaam.

In deze zin kan men ook begrijpen waarom een schizofrene man bijna een verpleegkundige had geslagen, omdat hij *voelde* dat zij met haar woorden zijn penis aanraakte. De woorden zijn een onmiddellijke aanraking van zijn lichaam. Zij dringen diep het lichaam binnen.

Het zijn vooral negatieve bevindingen, zoals psychologische mishandeling van de dochter door de moeder, of een verlies, die deze ineenstrengeling duidelijk maken. Het ontbreken van de scheiding tussen woord en tastzin hangt samen met de vervaging van de grens tussen het 'ik' van schizofrene mensen en de ander. Woord en tastzin vloeien in elkaar over en de relatie tussen schizofrenen en anderen verdinglijkt (Cf. Lacan 1966; Mooy 1987).

Een voorbeeld uit mijn eigen onderzoeksmateriaal om de onmiddellijkheid nog eens te verduidelijken.

Op een morgen kom ik een gesloten afdeling van het ziekenhuis binnen. Anna staat in de hal: "Kijk eens naar mijn handen, Els." Ze laat me fotokopieën van haar handen zien. Ze zegt: "Bewaar ze voor me. Ze mogen mijn handen niet hebben." Ik neem ze aan en houd ze een groot deel van de morgen bij me, terwijl ik met andere patiënten van de afdeling een praatje maak. Als ik wegga, stormt ze op me af: "Je neemt mijn handen mee! Geef me mijn handen terug. Het zijn mijn handen!" Ze pakt ze aan met de binnenkant van haar armen.²

De uitingen van schizofrene mensen over lichamelijke gewaarwordingen dragen nauwelijks mogelijkheden in zich voor oplossingen van de conflictueuze lichamelijke sensaties. Integendeel: uitingen impliceren dikwijls opnieuw een lichamelijke gewaarwording en vernietiging: ze raken het eigen lichaam. Met zijn taal vernietigt de schizofreen zijn eigen lichaam. Taal is dan niet langer een bemiddelaar om de nodige afstand tussen lichaam en wereld te kunnen realiseren. Taal wordt in de meest letterlijke zin een 'aanraker'. Zo zegt Vincent: "Wij praten ons helemaal leeg." Met elk woord dat hij zegt wordt zijn lichaam een stukje leger. Niet alleen de ander betekent een lichamelijke sensatie, maar ook de talige contacten met de ander. Met het leegpraten verdwijnt de inhoud van het lichaam. Het wordt dus vernietigd.³

De uitingen van schizofrene mensen met betrekking tot hun lichaam en aanraking door de ander zijn niet symbolisch. Wat wordt betekend valt samen met het lichaam (Moyaert 1982a: 52) en het uitspreken van woorden wordt ervaren als het uiteenvallen of leegmaken van dat lichaam. Moyaert geeft een voorbeeld van een vrouw die tijdens de therapie voortdurend in een blinkende deksel moet kijken om te zien dat alles op de plaats bleef in het gezicht, terwijl ze met hem spreekt. Ze zegt dat spreken met de therapeut haar lichaam kapot maakt. Leeg of kapot, het lichaam gaat te gronde door woorden van anderen of van zichzelf.

De betekenis van wat schizofrenen over aanraking zeggen is – anders dan bijvoorbeeld bij wanen en hallucinaties – helemaal niet ondoorzichtig. Ze is wat mensen zeggen dat ze is. En er hoeft, anders dan bijvoorbeeld bij wanen door therapeuten geen weerstand te worden overwonnen om betekenissen vrij te maken. Er is wat dit betreft geen spanning.

Moyaert constateert bij zijn patienten nog een proces dat wijst naar het verlies van symbolische betekenissen: de betekenisreductie. Hij verduidelijkt dat door een casus van een vrouw bij wie alle lichaamsopeningen dezelfde sensatie teweeg brengen als de anus. Deze breidt zich uit tot alle lichaamsopeningen en alles wat uit deze openingen komt, of het nu woorden zijn of faeces, is dezelfde 'stinkende viezigheid'. Moyaert spreekt in dit verband van demetaforisatie, omdat er geen (symbolische) verschillen meer zijn tussen de lichaamsopeningen, maar enkel stereotypische gelijkenissen. Alles aan het lichaam is gat, verkrachting, vuil of kwaad. Alle delen worden op dezelfde wijze gevoeld.

Eva die door haar moeder wordt verkracht, wordt dat niet alleen in haar vagina, maar ook in haar hoofd, haar buik, kortom in alles dat in haar lichaam ruimte heeft. Ze wordt niet alleen door haar moeder verkracht, maar ook door haar broer, door mannen die aan haar bed komen, etcetera. Het is een bruto en pijnlijk seksueel ervaren. Dit wordt door de vrouw beleefd als een vernietiging van het eigen lichaam en eindeloos gereproduceerd bij welke gebeurtenis dan ook. Alle gebeurtenissen in haar leven worden binnen deze lichamelijke sensatie getrokken. Wat haar moeder over haar zegt, haar gedachten en woorden, toevallige kleinere lichamelijke ongemakken, de oppervlakkige aanraking van een verpleegkundige is altijd dezelfde pijnlijke seksuele gewaarwording. Haar lichaamsholten kennen dezelfde gewaarwording.

De demetaforisatie treedt volgens Moyaert hoofdzakelijk op bij de betekening van het eigen lichaam. Dit houdt in dat men samen valt met alles wat men zegt. Zo roept Eric in een gesprek met zijn behandelaar plotseling uit dat er een mes klaar staat. Dat mes snijdt een deel van zijn penis af. Hij roept: "Hé, godverdorie, hé! Ik voel niks joh!" Hij heeft zoals hij zegt "geen eikel meer". Dat neemt niet weg dat hij meteen daarop zegt, dat iemand hem een eikel heeft genoemd. Een ander zegt dat zijn hart op de verkeerde plaats zit en wijst op de rechterkant van zijn borst. Als zijn behandelaar dit in metaforische zin duidt: Ik vind dat je hart op de goede plaats zit, je wilt toch wel helpen?, antwoordt de man: "Ik weet het niet, mijn hart is niet goed, het verschuift wel eens."

Wat anderen over hen zeggen, of wat anderen tegen hen zeggen wordt voor zover het het lichaam betreft als pijnlijk en vernietigend gevoeld. Ongewild komt het het lichaam binnen. Het lichaam van patiënten is niet veilig begrensd zoals bij ons. Het ligt open en bloot voor bedreigende handelingen en voorwerpen. Eva:

Ik ben een offer. Ik moet dood. Mijn moeder wil mij vermoorden...Jullie willen mij dood hebben..
Ze vermoorden mij door een schroevendraaier warm te maken en dan in mijn navel te steken...ik
ga gillen en [dat] dan de politie mij moet afmaken, omdat ik allemaal door blijf gillen.

De lichaamsstructuur is verbrokken, stelt Moyaert (1982b: 698). Dit houdt in dat er stukken kunnen worden afgesneden, handen kunnen worden weggeven, hoofden in de vensterbank kunnen liggen, of een oog kan worden verloren: "Heb ik oude medicijnen geslikt en daardoor ben ik een oog kwijtgeraakt."

Anderen worden met de verschillende lichaamsdelen gevoeld: De ogen, mond, genitaliën, de huid. Een van de patienten uit mijn onderzoek sprak niet meer op een bepaald moment. De eerste spontane verklaring die hij gaf, toen hij weer kon spreken,

was dat een verpleegkundige zijn stembanden eruit had gehaald, omdat hij nogal luid tegen de gang van zaken op de afdeling had geprotesteerd. Hij wilde naar een ziekenhuis om zich te laten opereren.

Al het bovenstaande impliceert onlustgevoelens in het lichaam van schizofrene mensen. Deze kunnen niet worden vermeden, maar slechts worden gehaat. Een populaire opvatting is dat alles wat onlustgevoelens bij mensen oproept zo mogelijk moet worden uitgebannen of afgestoten en alles dat lustgevoelens voortbrengt liefdevol wordt bejegend. Deze van oorsprong Freudiaanse opvatting maakt duidelijk dat mensen zullen proberen de objecten die onlustgevoelens veroorzaken af te stoten. Meestal zijn dit objecten buiten het lichaam. Bij schizofrene mensen is het echter het eigen lichaam dat een bron van onlust is. Dit wordt dan ook afgestoten of vernietigd.

Automutilatie, zelfmoordpogingen en ook masturbatie kunnen in deze zin worden opgevat. Als vernietiging van het eigen (slechte) lichaam of als een poging om het lichaam te zuiveren. Eric zegt: "Masturberen in de inrichting...onrein moet eruit." Een andere patiënt vergelijkt zijn snijden met aderlaten. De "ziekte" moet eruit. Dergelijke handelingen zijn dus feitelijk een teken van leven (Oey 1990) als ze zouden leiden naar herstel van het lichaam. Tragisch genoeg is dit niet het geval. De handelingen worden voortdurend herhaald. Het is een regressief proces (Obeyesekere 1991). Ze zijn geen symbolische uitdrukking, volgens Moyaert, omdat ze precies voltrekken wat de schizofrene mens wil vermijden: de vernietiging van het eigen lichaam.

De onmiddellijkheid van de aanraking komt ook tot uitdrukking in expressies van Eva als "Ik heb aids, dokter...dat komt omdat ik zo vaak moet masturberen." Hier wordt een oorspronkelijk lustgevoel, de zelfaanraking, gevoeld als iets slechts. Hiermee ligt het in de zelfde betekenis sfeer als de verkrachting en leidt het net als deze tot vernietiging van het lichaam.

Schizofrene mensen zijn voortdurend verwickeld in een strijd met het eigen lichaam en de gevoelens die het voortbrengt. Voor Vincent is zijn lichaam slechts een orgaan dat onreine objecten produceert:

Ik voel het leven van andere mensen. Ik krijg een troebel gevoel, omdat mensen onder mijn gedachten kruipen. Ik krijg ook een troebel gevoel van masturbatie. Dat is het vieste wat er bestaat. Ik krijg er een troebel gevoel van. Mijn vel verdwijnt. Waar gaat dat naar toe? Weet jij dat?

De man pakt mijn hand en laat me mijn botten voelen. Hij doet alsof hij mijn huid weggooit.

Er blijven alleen maar botjes over. Ik doe het wel drie keer per dag. Mijn vader gaf me een pak slaag, toen ik het voor de eerste keer deed. Maar ik moet het steeds doen. Dat witte spul, ken je dat wel? Jij bent een meisje, dus daar heb je geen last van. Maar dat spul is vies. Het mag niet, je rot ervan weg. Maar ik doe het, het moet.

Alles dat het lichaam kan vernietigen is bij schizofrene mensen in het lichaam. Voor anderen is het meestal buiten het lichaam gelegen. Of als het binnen het lichaam is, zoals een tumor, zal men het trachten te vernietigen om het lichaam te redden. Dit is niet het geval bij schizofrene mensen. Zij bewonen hun lichaam niet, maar stoten het

af samen met de driften, die mogelijkheden vormen om bindingen aan te gaan (Cf. Moyaert 1982a). Hun wens is niet meer aan te raken en niet langer te worden aangeraakt. "Ik ben van steen", zegt een schizofrene man. Steen voelt niets.

De toestand van apathie en desinteresse die men soms waarneemt bij schizofrenen is niet alleen negatief. Het is een "toestand van totale rust, zonder enige spanning en onlust (schijndood)" (Moyaert 1982a: 67), die een verdediging is tegen de vernietigende driften van het eigen lichaam en het binnentreden van anderen.

De wereld en het lichaam: culturele aspecten van lichaamsbelevingen van het voelen bij schizofrene mensen.

Het proces zoals dit in de vorige paragraaf is beschreven, maakt het lijden voor de individuele mens duidelijk. Dat is goed, want hij moet geholpen worden. Moyaert heeft dan ook pogingen gedaan om deze verschrikkelijke ervaringen in zijn therapieën een plaats te geven door de vernietigende impulsen 'te richten op en te binden aan een stuk van het lichaam van de therapeut', zodat 'de vernietiging van het lichaam [...] zich niet meer direct en onmiddellijk in het lichaam zelf van de patiënt' afspeelt en voltrekt (Moyaert 1982b: 706). Hij schept zo een ritueel waarin de belevingen van hun onmiddellijkheid worden ontdaan en minder angstaanjagend worden voor de patiënten, maar ook voor anderen. Deze bemiddeling van de therapeut is feitelijk een poging om datgene wat als zeer bedreigend wordt ervaren in de sociale orde te brengen. In deze orde *moet* afstand zijn tussen het lichaam en de wereld.

Het lijden van schizofrene mensen is groot, maar van belang is ook dat wij – de anderen – het niet kunnen aanzien. Het kan niet worden aangezien, omdat het de aandacht vestigt op de aard en de beperkingen van een cultuur, haar ambiguïteit en de dubbele moraal. Wij verliezen de controle over het lichaam van de ander. Wij kunnen het niet meer aanraken, noch betreden via de taal. In die zin kan men de voortdurende angst van verpleegkundigen begrijpen voor de stille suicidedreiging die bij sommige mensen bestaat. Of de angst dat een patiënte zich zwijgend dood zal drinken. Er is voor hen geen andere mogelijkheid deze vrouw op de afdeling opgesloten te houden. Gevoelens van machteloosheid en scherp bewustzijn van de tekortkomingen van de psychiatrie spelen dan een rol. Uit reacties van de omgeving van schizofrene mensen blijkt steeds weer dat het juist de directe, openlijke en lichamelijke belevingen zijn die generen, schokken en afkeer en gelijktijdig fascinatie naar boven brengen.

Ook al is, zoals in de eerste paragraaf van dit paper naar voren is gekomen, de taal van schizofrene mensen over aanraking en het lichaam volgens Moyaert niet langer symbolisch, ze is toch geen toevallig produkt van een zieke geest, maar een idioom uit een cultuur. Mensen hebben nu eenmaal niets anders tot hun beschikking (hoewel er schizofrenen zijn die een volledig nieuw taalsysteem hebben uitgevonden). Daardoor wordt mensen die met hen te maken hebben een spiegel voorgehouden en worden ze beïnvloed. Zelfs als schizofrenen hun eigen lichaam verwerpen of wreedheid laten zien in automutilatie of thanatofilie, verwijzen zij naar waarden en idealen (Cf. Feder 1980), of liever naar de ambiguïteit ervan. Het culturele idioom maakt het mogelijk dat hun gedrag voor anderen enigszins begrijpelijk wordt. Voor de hand liggende culturele

modellen waarmee kan worden geassocieerd, zijn dan religieuze waarden en normen over het lichaam.

Het geestelijk en lichamelijk lijden wordt doorgaans veroorzaakt door een catastrofale gebeurtenis. De zondeval is er een voorbeeld van. De grenzen, waarbinnen Eva (uit het scheppingsverhaal) moet blijven, worden visueel onderkend: haar naaktheid. Het oog van de ander is bijna een aanraking die haar haastig haar schaamte doet bedekken. De wraak van God voor de overtreding van de regel heeft een directe lichaamsbeleving als resultaat. Aan de basis van een catastrofe ligt dus altijd een fout, een overtreding, een zonde van de mensen zelf.

Sensaties van aanraking door anderen in het lichaam zijn een gevolg van overtredingen van wetten en regels die de 'aanrakers' hebben gesteld. God geselde Adam en Eva tenslotte het paradijs uit, toen ze zijn regel hadden overtreden. In deze betekenis is aanraking is een uiting van macht die anderen of de Ander over mensen hebben. (Cf. Synnott 1992: 167). Het oog van de ander wordt dan gekoppeld aan de tastzin en structureert tot een bepaalde orde. De aanraking is zo een fysieke straf, waarbij altijd iets van het lichaam wordt stukgemaakt. Deze vorm van straffen komen in veel samenlevingen voor. In onze cultuur is zijn fysieke straffen verboden, maar het verbod wordt door velen (in het geheim) overtreden. Dit wordt de laatste jaren duidelijk door bijvoorbeeld de talloze gevallen van kind- en vrouwenmishandeling die bekend worden. Er zijn ook andere catastrofes die niet direct een overtreding van een verbod worden genoemd, maar wel aanleiding geven tot fysieke bestraffing. Politieke onrust, sociale wantoestanden en overspannen verwachtingen ten aanzien van het eigen welzijn leiden steeds tot een negatieve beoordeling van individueel gedrag. De mythen die Lévi-Strauss (1962) in 'Le totemisme' bespreekt, zijn er voorbeelden van. In de Milomaki-mythe wordt bijvoorbeeld de schuldige door familieleden verbrand. Het collectieve geweld wordt positief beoordeeld en het individuele gedrag negatief. Maar ook buiten de wereld van de mythen is dit mechanisme terug te vinden. Het thema van de zondebok is nog altijd springlevend. Recente uitbarstingen van vreemdelingenhaat maken dit duidelijk. Collectieve lynchpartijen van politieagenten in Ierland eveneens. Volgens Girard (1990) berusten deze uitbarstingen van lichamelijk geweld op het zondebokmechanisme, waarbij één wordt geofferd voor allen. Aan de rand van elke cultuur bevinden zich ook nog sadistische en masochistische praktijken die soms kunnen worden geassocieerd met zonde en straf, maar ook met purificatie, lust of gezondheid. Soms in extreme en kwaadaardige vormen als martelingen, soms van een goedaardiger karakter als in SM-kringen of fitnesscentra.

Zonde, zondebok, offer, een lynchpartij, sadisme en masochisme, het is allemaal terug te vinden bij schizofrene mensen. Altijd vindt een catastrofe plaats: aanvallen van de duivel en het binnendringen van anderen in het lichaam. Deze catastrofe volgt steeds op een overtreding van de wetten die de indringers hebben gesteld. De onderworpenheid aan anderen wordt door Lacan (1966) verklaard vanuit het gegeven dat schizofrene mensen niet zijn binnengetreten in de symbolische orde van de taal. Hierdoor ontbreken identificatiemogelijkheden en blijven mensen alles wat anderen over hen zeggen.⁴ De macht van anderen over hen lijkt onbeperkt. Waar dit toe kan leiden, illustreer ik met de casus van Eva:

Mijn moeder geeft mij slechte gedachtes... Ik denk dat mijn moeder in mijn hoofd zit.. en die kan mij wel eens vreemde dingen laten doen, bijvoorbeeld vechten... Mijn moeder is slecht..mijn moeder lokt allemaal slechte gevoelens op mij uit.. Er zit iets in mijn hoofd, hè. En die geven mij de schuld van alles...

Nu zit ik in een inrichting, omdat ik ruzie heb met mijn moeder. Ze vergiftigt mij en geeft mij seksuele gevoelens..

Een keer zat ik te denken dat ik een trapje zou pakken en onder een stier zou gaan liggen. Toen ging ik naar de isoleercel...

Toen ik bij mijn moeder sliep...Toen kwamen er jongens bij mijn bed, denk ik, en die werden vermoord door mijn moeder en mijn broer... Nu denk ik dat ik ook dood moet...

De wereld is op zijn eind gekomen en nu komt er een Adam en een Eva op de wereld en ik denk omdat ik Eva ben, dat ik de slimste ben van alle mensen en nu word ik vermoord. Moet ik dood... Ik ben een soort offer... Ik denk ook dat de meisjes geen seks kunnen krijgen, dat ze allemaal ongelukkig gebouwd zijn.

Eva's moeder verbiedt 'seksuele gevoelens', zoals ze zo veel dingen voor Eva heeft verboden. Maar ze wekt de gevoelens gelijktijdig op. Als Eva ze heeft, wordt ze vervolgens gestraft. De straf is net als de overtreding op het terrein van de seksualiteit, maar nu in de sfeer van een verkrachting. Die leidt dan weer tot een verdere bezoedeling van het lichaam. Om deze steeds terugkerende catastrofe af te wenden, tracht Eva zelf een einde te maken aan haar leven: "Nou, ik wil graag dood, hè. Ik wil graag dood. Ik wil graag een happy end."

Voor het tot deze wens komt, hebben schizofrene mensen allerlei pogingen ondernomen om de bezoedeling met al het slechte dat anderen in hun lichaam hebben gebracht en dat wordt veroorzaakt door hun eigen 'overtredingen' uit het lichaam te verwijderen door snijden, branden, hongeren, braken, wakker blijven, etcetera. Schizofrene mensen hopen door de (schijn)dood op het paradijs of de hemel.

De verhalen van schizofrenen roepen krachtige associaties op met culturele gebeurtenissen, die aan bovenstaande verhalen zijn gerelateerd. In de late middeleeuwen ontstonden er bijvoorbeeld grote groepen kruisbroeders die onder het zingen van psalmen rondtrokken en zichzelf in het openbaar geselden. De zelfkastijding was een vorm van ascese die voor het eerst in 1260 in Italië in het openbaar plaatsvond. Zij kwam voort uit politieke onrust, sociale wantoestanden en overdreven eschatologische verwachtingen. Door het stukmaken van het lichaam hoopten de flagellanten op Gods barmhartigheid. Deze fanatieke beweging riep bij de middeleeuwse burgers heel wat angst op.⁵ Overigens kwam in kloosters de zelfkastijding voor met de discipelen of het flagellum, een koord met knopen waarvan ik in mijn jeugd nog wel een overblijfsel rond het middel van paters uit sommige orden heb zien zitten. De versterving van het lichaam is niet typisch iets voor de middeleeuwen. Ook nu nog komt dit voor. Men denkt bijvoorbeeld aan topsporters.

Het principe van de zelfkastijding of zelfverminking is vanuit de joods-christelijke traditie wel bekend. Men vindt bijvoorbeeld in de bijbel een passage op dit gebied: Welnu, zo uw hand of voet u ergert, houw ze af en werp ze van u weg, want het is beter voor u het Leven verminkt of kreupel binnen te gaan, dan met twee handen of twee voeten geworpen te worden in het eeuwige vuur (Matth. 18:8) En zo uw oog u ergert, ruk het uit en werp het weg; want het is beter voor u met één oog het Leven binnen te gaan, dan met twee ogen geworpen te worden in het helse vuur (Matth. 18:9). Weliswaar

nemen gelovigen dit niet letterlijk op, maar de boodschap is duidelijk: men dient de zonde, zelfs ten koste van zware offers, te vermijden.

Aanraking is in de christelijke traditie bovendien ambigu. Aanraking kan helen of genezen, maar ook bezoedelen en stukmaken. Aanraking door Christus wekt op tot leven, maar het lichaam van Christus moest worden stukgemaakt, de beenderen gebroken om de wereld te redden.

Het aanraken van het eigen lichaam en dat van anderen was, behalve voor voortplanting, reiniging en hygiëne, nog niet zo lang geleden zondig.

De dualiteit en ambiguïteit van de betekenis van het lichaam, enerzijds de slechtheid, het kwaad en anderzijds de heiligheid van het mystieke lichaam van Christus, waarvan alle christenen deel uitmaken, heeft nog altijd invloed, al zijn er vandaag de dag evenveel constructies van het lichaam als er mensen zijn (Synnott 1993).

Deze waarden en normen worden door schizofrene mensen naar zichzelf toegebogen. Zij vertellen een verhaal dat een sterke preoccupatie verraadt met opposities als goed en kwaad, God en de duivel, leven en dood. Die verhalen zijn formulaire representaties, een rigide weergave van conventionele culturele modellen.⁶ Uit deze verhalen wordt duidelijk dat schizofrenen niet met de ambiguïteit van opposities uit de voeten kunnen.

De slechtheid en het kwaad zit in het eigen lichaam, er zijn extreme schuldgevoelens en het is het lichaam dat gestraft moet worden, of moet worden losgelaten om te boeten en iets beters te bereiken. In deze zin zijn schizofrene mensen een afspiegeling van de cultuur en houden ze anderen een spiegel voor. Dit houdt ook weer niet in dat *schizofrenen profeten of sociale vernieuwers zijn. De spiegel die wordt voorgehouden kaatst bij nader inzien een vertrouwd beeld terug. Ze houdt ons het goede voor en raadt ons aan het kwaad te laten. Dan zal de wereld beter worden. Bekender kan het dus niet. Dit is voor anderen dan schizofrene mensen in zekere zin 'geruststellend'; wij kunnen hen binnen de grenzen van 'het paradijs' houden, omdat we een verklaring hebben gevonden voor de belevingen van aanraking door woorden en de daarop volgende vernietiging van het lichaam. Wij werpen schizofrenen mensen echter zo op zichzelf terug: het zijn *hun* schuldgevoelens en *hun* 'onvermogen' om tot schizogenese te komen. Maar wat schizofrene mensen met hun uitingen over de ervaringen van aanraking door de taal en hun 'straf – of zuiveringsexpedities' aan het eigen lichaam laten zien is dat onze cultuur wordt gekarakteriseerd door ambivalenties waarmee sommigen in die cultuur niet kunnen leven.*

Het lichaam in de wereld: subjectiviteit van aanraking.

In de vorige paragraaf heb ik willen tonen dat aanraking in de schizofrenie kan worden geassocieerd met culturele (religieuze) modellen die – zeker in het discours van patiënten – naar het eigen gedrag worden gebogen.⁷

De associatie met religieuze modellen, modellen van bijvoorbeeld goed en kwaad of mythen is niet voldoende om de reacties van anderen op de daden van de schizofreen te verklaren. De betekenissen liggen te ver af van manifeste, onmiddellijke betekenissen

van aanraking en dienen in eerste instantie vooral om wat wij waarnemen van betekenis te voorzien, zodat daarmee het vernietigende gedrag voor ons enige zin krijgt.

De relaties met culturele kaders laten zien dat schizofrene mensen niet iets nieuws hebben bedacht. De beschrijving brengt misschien wel verborgen betekenissen aan het licht van aanraking en de daarmee samenhangende vernietiging. Ze verklaren de oorsprong, maar geven niet de middelen om belevingen van het zijn in relatie met het morele systeem en dus anderen te verduidelijken (Cf. Overing 1985). Tot een van de mogelijkheden waarmee dit wel zou kunnen, behoort de benadering van het gedrag als drama. Aanraking en de beleving ervan is een drama met tragische en soms komische effecten op anderen.

Ervaringen van aanraking en de verhalen erover van schizofrene mensen maakt hen tot tragikomische personen. Het lijkt misschien in het licht van de vorige paragrafen niet zo gepast om over komische aspecten van het leven van de lijdende mens te spreken. Ricoeur (1969: 219) heeft opgemerkt dat komische personages weliswaar anderen amuseren, maar dat ethische aanklachten fundamenteel zijn in de komedie. De tragische persoon is volgens hem gevrijwaard van morele veroordeling door anderen en wordt gepresenteerd als een 'object' van medelijden. De schizofreen is tegelijkertijd een clown en een tragisch mens, uitdagend en een meelijwekkend figuur. Dit is hij soms ongewild, maar dikwijls ook gewild.

Het clowneske komt tot uitdrukking in bizarre koppelingen van allerlei culturele elementen, die normaal weinig met elkaar van doen hebben. Eva vertelt bijvoorbeeld dat ze aids heeft. Dat denkt ze, omdat ze vaak moet masturberen (Cf. Van Dongen 1993). De koppeling aids-masturbatie is absurd en wordt door anderen (bijvoorbeeld de therapeut) ervaren als een spel, dat uiting geeft aan een preoccupatie met seks en is bedoeld om anderen te shockeren of de aandacht te krijgen. Een andere patiënte roept in de huiskamer van de afdeling: "Met carnaval ga ik me ophangen! Dan ben ik een carnavalskindje!" Ook hier is een koppeling van twee uitersten die normaal gesproken niet samen voorkomen. Verhalen over verkrachting, het afsnijden van geslachtsdelen, het kraken van de moeder in het hoofd, het voelen van gedachten van anderen, en dergelijke worden dikwijls verteld op een wijze die wel kan worden geassocieerd met volksspelen of het groteske realisme van Rabelais. De verhalen van schizofrene mensen zijn satirisch: ze maken anderen soms aan het lachen over wat schizofrene mensen zeggen, maar tegelijkertijd ook aan het schrikken over datgene wat we in het verborgene van onszelf aantreffen. De openlijkheid van de belevingen is het meest kenmerkende aspect. De uitingen van schizofrene mensen zijn daardoor niet enkel een omkering van het ascetisch lichaam, de schoonheid van het lichaam (Synnott 1993: 21), maar ook openlijke ensceneringen van wat normaal verborgen blijft. Schizofrene mensen zijn intelligent genoeg om met deze koppelingen krachtige effecten in anderen te doen ontstaan. Dit wordt ook uitgedrukt in de betrekking van anderen in de lichamelijke gewaarwordingen. De wijze waarop anderen worden betrokken in onmiddellijke aanraking is een gerichte overtreding van alles dat in de sociale omgang de norm is. Eric randt bijvoorbeeld zijn therapeut aan. Hij "laat zijn hand naar romantischer plaatsen verdwalen" bij de therapeut en knoopt zijn broek open, terwijl hij roept: "Het komt er weer uit, het komt er weer uit!" Het zijn 'ceremoniële profanaties', die volgens

Goffman (1961) blijk van sensitiviteit voor regels, waarden en normen geven. Als clown lokken schizofrene mensen bezorgdheid voor hun a-moraliteit en hun noodlot bij anderen uit. Als zodanig is het gedrag functioneel, want het waarborgt inspanning van anderen.

Het betrekken van anderen gaat echter nog verder dan een clowneske aanranding van een therapeut, die zijn "pappenheimers" kent. Openbare masturbatie, agressie, openlijke verminking van het eigen lichaam en exhibitionisme komen ook wel voor. Hiermee richt de schizofrene mens zichzelf evenzeer ten gronde als met zijn mutilerende handelingen in de beslotenheid van een psychiatrisch ziekenhuis. Hier gaat dan ook het komische over in een tragedie. Door dit gedrag wordt hij/zij geconfronteerd met de normen en de (dubbele) moraal van de samenleving. Juist datgene wat schizofrene mensen het meest bekritisieren in de wereld wordt door hen overgenomen. Het vormt een anti-doel voor het gedrag. Het verhaal van de verbanning uit het paradijs wordt omgekeerd: het oog van de ander wordt niet meer als 'aanraker' en begrenzer erkend; naaktheid wordt niet meer bedekt en God (de ander) wendt beschaamd zijn hoofd af. Het is deze beschaming die ik in aanvang van mijn veldwerk soms heb gevoeld. Deze beschaming speelt ook in het volgende een rol. Vincent:

Ik laat mijn penis zien...Ze zeggen dat ik dat moet doen... anders slaan ze me in mekaar. Het is een soort verkrachting als ze me slaan. Ze slaan dan zo hard dat het is alsof ik in een vrouw zit...Ik ben rood en rooie mensen zijn bijzonder. Dus de mensen willen mijn piemel zien met dat rode haar. Dat is iets bijzonders voor ze...⁸

Er is een verbod op openbaarheid van dergelijk gedrag in onze samenleving. Dit wordt overtreden en men kan zich afvragen wie het eigenlijk overtreedt: Vincent of dronken mensen in het uitgaanscentrum van de stad. Of wie zich besmuikt voelt. Vincent in elk geval niet. Dat naaktlopen elders is toegestaan en niet in de stad, in het uitgaanscentrum, is voor Vincent onbegrijpelijk: "Sporters doen het toch ook?" Naakt is voor hem naakt. Vincent is hierdoor wel een tragisch mens. Hij wordt ongewild tot voorwerp van bespotting; er zijn klachten over zijn exhibitionisme, er zijn vechtpartijen en hij wordt verwijderd uit cafés. Het is voor hem een pijnlijke botsing met zijn eigen abnormaliteit, zijn lichamelijke beleving en de grenzen die aan die beleving worden gesteld.

De openlijkheid waarmee schizofrene mensen dergelijke verboden in het openbaar overtreden, drijft voor anderen de spot met de moraal in de samenleving. Het gedrag toont de geheimen van mensen: "ze zeggen dat ik dat moet doen...anders slaan ze me in mekaar." En als hij "dat" doet, wordt hij gestraft.

In de effecten van de directe lichamelijke sensaties op anderen wordt de subjectiviteit het duidelijkst. Onder subjectiviteit versta ik dan 'what bears the marks of the person's interaction with the world and yet seeks to erase them' (Rosenwald & Ochberg 1992: 8).⁹

Schizofrene mensen geven zeker commentaar op de pijnlijke aanrakingen en de vernietiging van hun eigen lichaam: "Ik vraag me af of ik niet de duivel ben. Maar dan ben ik geen slecht mens, maar is God misschien slecht. Want die stierf aan het kruis en leed pijn. Maar daar is het leven niet voor, om pijn te lijden. Dat moet gezellig zijn."

Met de wens om het eigen lichaam te vernietigen komt gelijktijdig het verlangen naar een nieuw lichaam boven. De pogingen om aan het oude (slechte) lichaam te ontkomen kunnen worden gellustreerd met Vincent's woorden:

Ik denk weleens: ik moet kaalgeschoren en naakt op bed gaan liggen, net zo lang tot ik een ander figuur heb... Ik ga niet dood...ik reincarneer niet...ik verdwijjn... Ik wil een kosmosmens worden. Kosmosmensen gaan niet dood. Ze hebben geen anus. Ze zijn heel schoon en hebben witte kleren aan. Ze hebben wel een soort plasser, maar ze masturberen niet...

Het verlangen naar een nieuw lichaam kan door anderen nog worden begrepen. Maar het eenvoudig verdwijnen van het oude lichaam kan in deze cultuur niet worden geaccepteerd. Het lichaam moet worden gekoesterd, mag worden gepijnigd om het sterker of mooier te maken, mag worden verloochend om een hoger doel te bereiken, mag worden veranderd desnoods, maar het blijft de basis van het nieuwe. Het kan niet zo maar verdwijnen samen met alle gevoelens (in de zin van aanraking) die het heeft. De leegte is niet te verdragen en maakt afgrondsbelevingen los.¹⁰ Moyaert (1982c) formuleert de angst van anderen voor de leegte van het schizofrene lichaam (en het schizofrene discours) dan als volgt: 'De schizofreen confronteert ons met de [...] gapende kloof van een radicaal niet-weten. En dit niet-weten kan men niet meer begrijpen als een nog-niet-weten; tegen dit niet-weten staan we machteloos en kunnen we ons niet meer verdedigen.' Ik zou eraan willen toevoegen dat schizofrene mensen twijfel zaaien bij anderen. Dat wordt hen niet in dank afgenomen. Door de leegte gaat de 'politieke' controle over het individuele lichaam verloren. Het niet-voelen en niet-zijn impliceert immers dat anderen geen houvast meer hebben, niet meer kunnen aanraken, ook niet via de taal. De onaanraakbaarheid van schizofrene mensen maakt anderen machteloos. Misschien is dit voor die anderen het meest bedreigende proces dat in mensen kan plaats vinden.

Tot slot

Ik heb aan dit artikel niet veel meer toe te voegen. Het is een exploratie geweest van denkbeelden van fenomenologen als Moyaert en van die van schizofrene mensen en mijzelf. Ik ben me ervan bewust dat het denken over de ervaringen zoals die hier zijn beschreven onvolledig en niet afgerond is. Ik heb een beschrijving willen geven van de directe en onmiddellijke ervaringen van aanraking via de taal in de schizofrenie. Ik heb willen laten zien wat deze belevingen voor het individu betekenen en wat voor effecten ze hebben op anderen. Er zijn culturele dimensies aangegeven op grond waarvan anderen aan schizofreen discours en handelen betekenis kunnen geven en gelijktijdig in twijfel kunnen worden gebracht. Mythen en verhalen zijn echter niets anders dan pogingen om lichamelijke gewaarwordingen zoals aanraking te be-middelen en zo een afstand te scheppen tussen het lichaam en de wereld. Aanraking in de schizofrenie laat anderen dan zien dat het slechts constructies zijn, die evengoed anders hadden kunnen zijn. Dit is bedreigend.

Schizofrene mensen praten over het lichaam in het zelfde idioom als 'normale' mensen. Alleen laten zij zien dat het lichaam niet het veilige huis hoeft te zijn dat

anderen soms denken dat het is. Het lichaam kan een worden met de objecten. Schizofrenen laten zien dat het lichaam een 'politiek' lichaam is en dat woorden wel degelijk kunnen worden gevoeld. Ze tonen, dat het lichaam kan worden verbrokken en dat de brokstukken kunnen worden gemanipuleerd. Aanraking maakt duidelijk hoe vreselijk de gevolgen zijn als de wetten op het lichaam en de begrenzing ervan worden overtreden. Schizofrene mensen tonen anderen hoe verstrekkend de oude culturele propositie 'het kwaad straft zichzelf' kan zijn.

Het tragikomische optreden van schizofrene mensen heeft niet altijd reflexies van anderen op waarden en normen tot gevolg. Therapie met schizofrene mensen wordt meestal al moeilijk, zo niet onmogelijk ervaren, juist door de onmiddellijkheid van de ervaringen en de letterlijke inscripties op en in het lichaam. Overdracht en tegenoverdracht in traditionele zin acht men nagenoeg niet mogelijk. Misschien moet men daarom proberen in eerste instantie niets over te dragen, maar trachten te luisteren naar de dialectiek en de ambiguïteit van culturele opvattingen van goed en kwaad, dood en leven, almacht en vijandigheid die in het discours over lichamelijke sensaties aanwezig zijn, om daarin 'eilanden van helderheid' (Podvoll 1992) te ontdekken. Schizofrene mensen geven immers – zelfs in de meest directe en schrikwekkende momenten van aanraking – altijd blijk van een vermogen om hun lijden te verwoorden en onder ogen te zien. Misschien moet deze dialectiek anderen meer aan het denken zetten over de ambiguïteit en de dubbele moraal in een cultuur, die kennelijk voor kwetsbare mensen tot pijnlijke ervaringen leidt. Misschien dat deze momenten van inzicht gelegenheid geven tot herstel.

Noten

De auteur is antropoloog en hoopt binnenkort te promoveren op haar these over psychotische mensen, interactie en subjectieve ervaringen.

1. Het artikel is een onderdeel van mijn proefschrift over spreken met psychotische mensen (Van Dongen 1994). Met dank aan Leo Hulshof, Ria Reis, René Devisch en de redactie van dit tijdschrift voor hun suggesties en commentaar op het stuk.
2. Iets dergelijks heeft, volgens Moyaert, niet de structuur van een symptoom. Een symptoom, stelt de auteur, komt in de plaats van een verdrongen inhoud. Bovendien moet om van een symptoom te kunnen spreken, er een spanning bestaan tussen de manifeste en de onbewuste/verdrongen inhoud. Wat wordt verdrongen wordt in het symptoom duidelijk. Een symptoom is dus eigenlijk een compromisoplossing tussen conflictueuze verlangens (Moyaert 1982a: 53). Hallucinaties zijn een symptoom. Zij zijn – weliswaar tijdelijk – een oplossing van een probleem. Zie hiervoor Van Dongen 1993.
3. Ik zou hier willen wijzen op een opvallend verschijnsel. Bovengenoemde belevingsaspecten zijn niet beschreven het psychiatrische classificatiesysteem DSM-III (R). Hierin wordt slechts geschreven over 'afgestompt of inadequaat affect' (p. 125). Tot de kern van schizofrenie behoren de wanen en hallucinaties. Het kan zijn dat de aanraking-belevingen hierin zijn ondergebracht. Dit blijft echter onduidelijk. Mijn vraag is nu waarom dit zo is. Zou het kunnen zijn dat in onze cultuur symbolische afstandelijkheid ten opzichte van datgene wat betekent wordt noodzakelijk is om mensen te kunnen genezen? Weet men geen raad met de onmiddellijkheid en letterlijke betekenissen van de uitingen van schizofrene mensen over aanraking? Ik moet voorlopig het antwoord schuldig blijven. In de Amerikaanse cultuur, waarbinnen de DSM is ontwikkeld, is de tastzin getaboeëerd. Ik weet uit mijn

onderzoek dat de uitingen die in dit paper staan soms worden opgevat als 'spel' of 'preoccupatie'. Maar dan is het wel een gevaarlijk en soms zelfs dodelijk spel.

4. Het zou te ver voeren de theorie van Lacan uitgebreid te beschrijven. Voor een goede samenvatting kan de lezer terecht bij Mooy 1987.
5. De flagellantenbeweging verdween einde veertiende eeuw naar de achtergrond, maar laaide weer op toen de pest in Europa uitbrak. De flagellanten keerden zich toen tegen de bestaande hiërarchie en deden mee aan de holocaust. Uiteindelijk is de beweging veroordeeld door het concilie van Konstanz (1417).
6. In dit verband ga ik niet nader in op deze kwestie. In mijn proefschrift beschrijf en analyseer ik uitgebreid de culturele modellen, die als leidend principe dienen voor het gedrag van psychotische mensen.
7. In een bepaalde vorm van psychiatrische hulpverlening spelen deze culturele modellen een rol. Men denkt in dit verband bijvoorbeeld aan de Jungiaanse traditie, waarin men werkt met archetypen en mythen (Cf. Perry 1978).
8. Dat brengt hem overigens wel geld op, dat hij nodig heeft om zijn behoeften die enigszins boven het budget van een psychiatrische patiënt liggen, te bevredigen. Op zijn motivatie wil ik hier niet ingaan. Dat doe ik in mijn proefschrift (Van Dongen 1994).
9. Alle subjectiviteit, maar heel duidelijk die van schizofrene mensen, impliceert een poging om aan de beperkingen van het (sociale) lichaam te ontkomen en gelijktijdig een overgave. De overgave laat zich zien in de vernietiging van het oude lichaam. Hier ga ik niet meer op in.
10. Dit is in de westerse cultuur zo. In bijvoorbeeld de Tibetaanse cultuur impliceert het niet kunnen realiseren van de leegte onwetendheid.

Literatuur

Dongen, E. van

- 1993 Ik zit in de werkelijkheid te praten en jij in een fantasiewereld. *Antropologische Verkenningen* 12(2): 1-24.

Feder, L.

- 1980 *Madness in literature*. Princeton: Princeton University Press.

Girard, R.

- 1990 *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was..* Kampen: Kok Agora.

Goffman, E.

- 1961 *Encounters: two studies in the sociology of interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merill.

Lacan, J.

- 1966 *Écrits*. Paris: Édition du Seuil.

Lévi-Strauss, C.

- 1962 *Totemism*. Boston: Beacon Press.

Mettrop, P., M. van Thiel & E. Wiersema (red.)

- 1988 *Schuld en schaamte. Psychoanalytische opstellen*. Meppel: Boom

Mooy, A.

- 1987 *Taal en verlangen. Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom.

Moyaert, P.

- 1982a Taal, lichamelijkeheid en affect in de schizofrenie. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 24(1): 49-69.
1982b Taal, lichamelijkeheid en affect in de schizofrenie (II). *Tijdschrift voor Psychiatrie* 24(11/12): 696-707.

- 1982c Een betekenisproductie zonder geschiedenis. In: H.W. Bakx et al (red.), *Gestoorde teksten, verstoorde teksten. Raster 24*: 135-153.
- Obeyesekere, G.
1990 *The work of culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oey, H.
1990 Schrijven met het scheermes. *NRC*, 6 november.
- Overing, J.
1985 There is no end of evil. In: D. Parkin (ed.) *The anthropology of evil*. Oxford: Basil Blackwell. pp. 244-279.
- Perry, J. W.
1976 *Roots of renewal in myth and madness*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Podvoll, E. M.
1992 *De verlokkingen van de waanzin. Nieuwe inzichten over psychose*. Cothen: Servire Uitgevers BV.
- Ricoeur, P.
1969 *The symbolism of evil*. Boston: Beacon.
- Rosenwald, G. & R. Ochberg (eds.)
1992 *Storied lives*. New Haven: Yale University Press.
- Synnott, A.
1993 *The body social*. London: Routledge.